Několik poznámek k filosofickým důkazům existence separovaných substancí u Tomáše Akvinského

Efrem Jindráček OP

Téma separovaných substancí zaujímá v díle Tomáše Akvinského (1225–1274) poměrně významné místo. Ačkoliv jejich existenci akceptovala naprostá většina tradičních kultur na základě náboženských či mytologických předpokladů, Tomáš věnoval významnou část své argumentace dokazující jejich existenci důkazům čistě filosofickým. V posledních letech se také objevily tři moderní publikace, které se věnují tomuto tématu, třebaže dospívají k rozdílným závěrům: jedná se o práce švýcarské medievalistky Tiziany Suarez-Nani (2002),ⁱ argentinského badatele Bernarda Carlose Bazána (2010)ⁱⁱ a o nejnovější, vynikající článek francouzského tomisty Serge-Thomase Bonina OP (2012).ⁱⁱⁱ

Co to jsou „separované substance“?

ⁱ Suarez-Nani 2002. Jedná se o zdařilou historickou studii, která prezentuje Tomášovo mínění v duchu neoplatónské filosofie a teologické tradice.

ⁱⁱ Bazán 2010. Tento článek je poněkud méně objektivní. Zaměřuje se převážně na aristotelské argumenty, takže dospívá v podstatě k mylnému závěru, že Tomášova argumentace byla v zásadě založena na dnes neudržitelné aristotelské kosmologii.

ⁱⁱⁱ Bonino 2012.

Objasníme si nejprve samotný termín „separované substance“ (lat. *substantiae separatae*) tak, jak ho chápe sám Tomáš. Ve svém traktátu *De ente et essentia* (asi 1253) píše: „*Nunc restat uidere per quem modum sit essentia in substantiis separatis, scilicet in anima, intelligentia et causa prima.*“ⁱ Tento text je zvláště zajímavý, protože Tomáš v tomto traktátu sice výslovně odmítá substanciální charakter Boha, ale přesto ho – v širším smyslu slova – mezi separovanými substancemi uvádí. Podobných textů bychom mohli u Tomáše najít i více. Je důležité si všimnout, že termín „separované substance“ u Tomáše zahrnuje jak Boha, tak anděly neboli „intelligence“ a lidskou duši, zvláště pokud je oddělena od těla. Obecně vzato se termínem „separovaný“ označuje podstatně nepřítomnost materie.ⁱⁱ Zaměřme se ale nyní na čistě filosofické důvody, které Tomáš uvádí ve prospěch reálné existence inteligencí substanciálního charakteru nebo též andělů.

Jak můžeme separované substance poznávat?

Nejzávažnější problém v celé této argumentaci spočívá v tom, že existence separovaných substancí je kontingentní neboli ne-nutná a jejich výskyt není ani evidentní, ani dostupný smyslovému poznání. Tomáš si tuto komplikaci velmi dobře uvědomuje, a proto když mluví o jejich poznání a nepřímých důkazech jejich existence, postupuje podobně jako při argumentaci vedoucí k dokazování existence Boha, která dává odpověď na otázku „*quia*“ (že existuje) spíše než „*quid*“, tedy „čím je“. Tomáš říká doslova: „*In tantum igitur anima, dum est unita corpori, potest ad*

ⁱ S. Thomae Aquinatis 1976, sv. 43, s. 375.

ⁱⁱ Srov. „*Omnis autem forma per se subsistens absque materia, est substantia intellectualis.*“ S. Thomae Aquinatis 1918, II, 91, 9b–10b, sv. 13, s. 552.

*cognitionem substantiarum separatarum ascendere, in quantum potest per species a phantasmatibus acceptas manuduci. Hoc autem non est ut intelligatur de eis quid sunt, cum ille substantie excedant omnem proportionem horum intelligibilium; set possumus hoc modo de substantiis separatis aliquo modo cognoscere quia sunt.*ⁱ A třebaže odmítá schopnost člověka poznat separované substance „*per essentiam*“, trvá na možnosti dokázat fakt, „že existují“, a to na základě jejich projevů nebo účinků, které nemohou být uspokojivě vysvětleny žádným jiným činitelem.

Tomášovy filosofické argumenty pro existenci separovaných substancí

Podívejme se na tři základní typy Tomášových argumentů:

(1) První typ důkazu je založen na jisté pravděpodobnosti. Představuje jakousi vhodnost, aby separované substance existovaly, pokud jde o vysvětlení pohybu vesmírných těles. Tento argument je výslovně aristotelský a potvrzují ho i jisté novoplatónské authority, jako arabský traktát *Liber de Causis* anebo Pseudo-Dionýsius Areopagita. Sám Tomáš tento důkaz nazývá „*ex ordine rerum*“: „*Aristoteles argumentatur sic in XI Metaphysicae:*ⁱⁱ *Motum continuum, regularem et, quantum in se est, indeficientem, oportet esse a motore qui non movetur neque per se neque per accidens, ut supra probatum est. Plures etiam motus oportet a pluribus motoribus esse. Motus autem caeli est continuus, regularis, et, quantum in se est, indeficiens est: et praeter primum motum, sunt multi tales motus in caelo, sicut per considerationes astrologorum probatur. Oportet igitur esse*

ⁱ S. Thomae Aquinatis, 1996, q. 16, 318–326, sv. 24/1, s. 145–146.

ⁱⁱ Srov. *Met.* XII, 8, 1073a28–1073b5.

*plures motores qui non moveantur neque per se neque per accidens.*ⁱ Avšak třebaže Tomáš považuje účast separovaných inteligencí na pohybu vesmíru za fyzikální fakt zastávaný i některými astronomy, netrvá na tom, že by to mělo být metafyzicky nutné nebo přesvědčivé: „*Set iste uie non sunt multum nobis accommode, quia neque ponimus mixtionem sensibilium cum Anaxagora neque abstractionem uniuersalium cum Platone neque perpetuitatem motus cum Aristotile: unde oportet nos aliis uiis procedere ad manifestationem propositi.*“ⁱⁱ Ba dokonce v dalších svých spisech, jako jsou *Responsiones ad magistrum Ioannem de Vercellis de 43 articulis* z 2. dubna 1271, připouští alespoň hypoteticky, že vesmírný pohyb může působit sama První příčina, bez účasti separovaných substancí: „*...ordo communis diuinitus institutus hoc habet ut corporea creatura ab ipso moueatur spiritu mediante. (...) Neque tamen diuina potentia est huic ordini alligata quin possit quandoque preter ordinem causarum secundarum aliquid agere cum sibi placuerit...*“ⁱⁱⁱ

(2) Druhý typ důkazů můžeme nazvat „*ex perfectione universi*“. Tento důkaz pak také zůstal ve své podstatě přítomný v Tomášově argumentaci po celý jeho život: „*Oportuit igitur, ad consummatam universi perfectionem, esse aliquas creaturas quae in Deum redirent non solum secundum naturae similitudinem, sed etiam per operationem. Quae quidem non potest esse nisi per actum intellectus et voluntatis: quia nec ipse Deus*

ⁱ S. Thomae Aquinatis 1918, II, 91, 10a–1b, sv. 24/2, s. 553.

ⁱⁱ S. Thomae Aquinatis 2000, s. 61.

ⁱⁱⁱ S. Thomae Aquinatis 1979 sv. 43, s. 327–328.

aliter erga seipsum operationem habet. Oportuit igitur, ad perfectionem optimam universi, esse aliquas creaturas intellectuales."ⁱ

Uvedený argument se pak u Tomáše objevuje i později, a to v upravené formě s poukazem na bohatství a rozmanitost tělesných bytostí: *„...quia rerum naturalium ordine, inter naturas distantes multi gradus medii inveniuntur, sicut inter animalia et plantas inveniuntur quaedam animalia imperfecta, quae et cum plantis communicant quantum ad fixionem, et cum animalibus quantum ad sensum. Cum ergo substantia suprema, quae Deus est, a corporum natura maxime distet, rationabile videtur quod multi gradus naturarum inter utraque inveniantur, et non solum illae substantiae quae sunt principia motuum.*"ⁱⁱ

Jakousi třetí podobu tohoto druhého typu argumentů pak sám Tomáš nazval *„ex perfectione intellectus“*. Spočívá na předpokladu či požadavku existence takových separovaných substancí, které nejsou a ani nemohou být spojeny s nějakým tělesem (jako tomu bylo v případě lidské duše), protože toto spojení není pro spirituální substanci jako takovou vůbec nutné: *„Manifestum est enim quod intelligere est operatio que per corpus fieri non potest (...) Si ergo aliqua substantia intelligens corpori uniatur, hoc non erit ei in quantum est intelligens set secundum aliquid aliud: sicut supra dictum est quod necessarium est animam humanam uniri corpori in quantum indiget operationibus per corpus exercitis ad complementum intellectualis operationis, prout intelligit a fantasmatis abstrahendo. (...) quod autem per accidens adiungitur alicui non in omnibus*

ⁱ S. Thomae Aquinatis 1918, s. 374; srov. *Summa Theologiae*, I, q. 50, a. 1.

ⁱⁱ S. Thomae Aquinatis 1965, srov. *Compendium theologiae*, I, 75.

*cum eo inuenitur. (...) Relinquitur igitur quod oportet ponere aliquas substantias incorporeas corpori non unitas, utpote non indigentes aliquo corpore ad intellectualem operationem.*ⁱ

Tento argument může být velmi snadno špatně pochopen, pokud ho vnímáme jako pouhou možnost anebo naopak, jako nutný postulát ve stvoření. Tato domnělá nutnost však byla odmítnuta už i samotným Tomášemⁱⁱ a také např. Paul Natale Zammit OP (1904–1995)ⁱⁱⁱ dodává, že třebaže existenci žádného tvora nemůžeme dokazovat *a priori* s apodiktickou jistotou, tak ale vzhledem k samotnému faktu historické existence vesmíru, který je evidentní, musíme připustit aplikaci jistého řádu v uplatňování Boží moci, která vždy ve svých účincích představuje jistý řád dokonalosti a úplnosti, takže existence separovaných substancí je víc než pouhou možností.

(3) V posledních Tomášových dílech se však objevuje jeden zcela nový argument, který je postaven na čistě empirické rovině, na které můžeme účinky jistých inteligentních nehmotných substancí s jistotou rozpoznat. Tento důkaz můžeme nazvat *argument démonologický*: „...circa

ⁱ S. Thomae Aquinatis 2000, V, 231–233, 237–244, 249–251, 255–258, s. 62.

ⁱⁱ „*Non enim est necessarium, quamvis origo sit ab immobili principio absque motu quod eorum esse sit sempiternum. A quolibet enim agente procedit effectus secundum modum sui esse. Esse autem primi principii est eius intelligere et uelle. Procedit igitur uniuersitas rerum a primo principio sicut ab intelligente et uolente. Intelligentis autem et uolentis est producere aliquid non quidem ex necessitate sicut ipsum est, set sicut uult et intelligit.*“ S. Thomae Aquinatis, 2000, IX.

ⁱⁱⁱ Srov. Zammit, 1933.

demonēs considerandum est quod Perypathetici Aristotilis sectatores non posuerunt demonēs esse, set ea quae attribuuntur demonibus dicebant prouenire ex uirtute celestium corporum et aliarum naturalium rerum. (...) Set hoc apparet manifeste falsum, per hoc quod inueniuntur aliquae operationes demonum quae nullo modo possunt ex aliqua naturali causa procedere, puta quod aliquis arreptus a demone loquitur linguam ignotam; et multa alia inueniuntur opera demonum tam in arrepticiis quam in nigromanticis artibus, quae nullo modo possunt nisi ex aliquo intellectu procedere. Et ideo coacti sunt alii etiam philosophi ponere demonēs esse.”ⁱ

Ve svém traktátu *De substantiis separatis* (po r. 1271), který představuje poslední a nejpodrobnější výklad našeho tématu, se Tomáš vrací znovu k tomuto argumentu a vyvrací u uvedených fenoménu jakékoli přirozené nebo fyzikální vysvětlení jako nedostatečné a nepřiměřené pozorovaným účinkům: „...*apparent enim in hominibus qui a daemonibus opprimuntur et in magorum operibus aliqua quae fieri non posse videntur nisi per aliquam intellectualem substantiam. (...) Sed manifeste sunt in talibus quaedam opera quae nullo modo possunt in causam corporalem reduci, sicut quod arreptitii interdum de scientiis loquuntur quas ignorant, litteraliter loquuntur, cum sint simplices idiotae, et qui vix villam unde nati sunt exierunt, alienae gentis vulgare polite loquuntur; dicuntur etiam in magorum operibus quaedam imagines fieri responsa dantes et se moventes: quae nullo modo per aliquam causam corporalem perfici possent.*

ⁱ S. Thomae Aquinatis 1982, q. 16, a. 1, 285–290, 297–307, sv. 23, s. 282.

*Huiusmodi autem effectuum causam plane quis poterit secundum Platonicos assignare si dicantur haec per daemones procreari.*ⁱ

Závěr

Tomášova filosofická argumentace pro existenci separovaných substancí prošla v jeho díle jistým vývojem: po postulátu dokonalého vesmíru a vysvětlení pohybu nebeských těles převážil důraz na démonické fenomény. Tyto jevy jsou totiž podle Tomáše empirické, přístupné lidské zkušenosti, smyslově vnímatelné a zároveň přirozeně nevysvětlitelné fyzikálními příčinami. Zároveň by také bylo absurdní připisovat je Bohu, třebaže právě jeho existence je mezi všemi separovanými substancemi jako jediná nutná. Tímto způsobem tedy Tomáš filosoficky dospívá k postulátu existence jistých separovaných substancí, inteligencí, o kterých sice nemůžeme dát přesnou filosofickou odpověď „*quod*“ (tedy co nebo čím jsou ve své podstatě), ale pouze „*quia*“, tedy „že jsou“, že jistě existují.

ⁱ S. Thomae Aquinatis 1968, *De substantiis separatis*, II, 103–107, 116–128, sv. 40, část D–E, s. D 45.

Literatura

Bazán, B. C., 2010, „On angels and human beings: Did Thomas Aquinas succeed in demonstrating the existence of angels?“, *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* 77, s. 47–85.

Bonino, S. T., 2012, „Aristotélisme et angélologie chez Saint Thomas d'Aquin“, *Bulletin de littérature ecclésiastique* 113, s. 3–36.

S. Thomae Aquinatis, 1918, *Summa contra Gentiles*, ed. Leonina, Roma.

S. Thomae Aquinatis, 1965, *Quaestiones disputatae De Potentia* q. 6, a. 6, ed. Marietti, Taurini – Romae.

S. Thomae Aquinatis, 1968, *De substantiis separatis*, ed. Leonina, Romae.

S. Thomae Aquinatis, 1976, *De ente et essentia*, III, 1–3, ed. Leonina, Roma.

S. Thomae Aquinatis, 1979, *Responsiones ad magistrum Iohannem de Vercellis de 43 articulis*, a. 1, An Deus moveat aliquod corpus immediate, 61–63, 70–73, ed. Leonina, Roma.

S. Thomae Aquinatis, 1982, *Quaestiones disputatae De Malo*, ed. Leonina, Roma – Paris.

S. Thomae Aquinatis, 1996, *Quaestiones disputatae De anima*, ed. Leonina, Roma – Paris.

S. Thomae Aquinatis, 2000, *Quaestio disputata De spiritualibus creaturis*, ed. Leonina, Roma – Paris.

Suarez-Nani, T., 2002, *Les anges et la philosophie*, J. Vrin, Paris.

Zammit, P. N., 1933, „De existentia substantiarum intellectualium“, *Angelicum* 10, s. 513–523.

Abstrakt

Autor nachází ve filosofickém zdůvodnění existence separovaných substancí v Tomášově díle určitý posun: v prvních spisech Tomáš ex ordine rerum dokazuje, že separované substance existují, na základě jejich projevů nebo účinků, které nelze vysvětlit dosazením žádného jiného původce. Později přichází argument ex perfectione universi: evidentní historická existence vesmíru nás nutí akceptovat jistý řád dokonalosti a úplnosti v uplatňování Boží moci, z něhož plyne více než pouhá možnost separovaných substancí. V posledních Tomášových spisech se však objevuje zcela nový, čistě empirický argument, počítající s možností bezpečného rozpoznání účinků inteligentních nehmotných substancí. Tento argument nazývá Jindráček argument démonologický

Abstract

The author finds a philosophical justification for existence of separate substances in Tomas' work a shift: in the early writings of Thomas ex ordine rerum proves that separated substance exist, based on their symptoms or effects that can not be explained by substituting any other agent. Later comes the argument ex Perfection universi: evident historical existence of the universe compels us to accept a certain order of perfection and completeness of the application of God's power, which implies more than the mere possibility of separate substances. In the past Tomas's writings, however, appears completely new, purely empirical argument, counting with secure recognition of the effects of intelligent immaterial substances. This argument is called Jindráček argument demonological.